

mukabelede hatadan çok karşılaşılan farklı hususlar bazan düzeltilerek, çok defa tas-hih edilmeden hâşiyeye kaydedilirdi. Bun-dan maksat karşılaştırılan eserin farklı yol-larla gelen rivayetlerini ve eğer varsa fark-larını işaretleyerek müellifin kaleminden çıkmış en doğru şekli bulmaktır. Bu tür mukabelede görülen farkın altına bir rem-iz konurdu. Bu remizler genellikle “bir başka nüsha” mânasına gelen “ح”, “خ”, “ذ” harflerinden ibarettir. Bu üç remiz karşılaştırılan üç değişik nüshaya işaret ederdi. Karşılaştırılan nüshada bir fazla-lık varsa bir işaretle bunun da yeri belir-tilirdi. Ayrıca yazma eser sahibi daha gü-venilir bulunduğu bir nüshayı elde ettiğinde yanlıştın üstünü çizmek, üst kısmına çizgi çekmek, eksik kelime, beyit veya cümleyi sayfa kenarına yazıp yanına “صح” ibaresi-ni koymak suretiyle kendi nüshasını dü-zelttiğini belirtirdi. XV. yüzyıldan itibaren özellikle Osmanlı sahasında edebî eserler-de bu uygulamaya daha çok rastlanmak-tadır.

Mukabele kayıtlarında bazan tarih bu-lunur (meselâ bk. Zehebî, mukabele kay-dı, vr. 349^a), bazan da bulunmazdı (mese-lâ bk. Cemâleddin el-Konevî, mukabele kaydı, vr. 39^b). Bu kayıt eserin dönemini tesbit bakımından araştırmacıya ışık tut-maktadır. Diğer taraftan eğer eserin ist-insah tarihi mevcut değilse birinci tarza göre istinsah mukabele tarihinden önce yapılmış demektir. İkinci tarz bir mukabe-lede tarih varsa bu da nüshanın bu tarihten önce istinsah edildiğini belirtmektedir. Her iki mukabele tarzı bazan bir ese-rin cüz ve bablarının sonunda bulunurdu.

BİBLİYOGRAFYA :

Lisânü'l-‘Arab, “kbl” md.; Müberred, *el-Muk-teḍab*, Köprülü Ktp., Fâzıl Ahmed Paşa, nr. 1507, mukabele kaydı, vr. 311^a; nr. 1508, mukabele kaydı, vr. 1^a, 172^a; Süflî, *Edebü'l-küttâb*, s. 120-122; *Risâletü Ebî Bekr eş-Şiddîk ilâ ‘Alî b. Ebî Tâlib ve cevâbühü ‘anhâ ma‘a şerhihâ Şerhu Ebî Hayyân et-Tevhîdî*, Köprülü Ktp., Fâzıl Ahmed Paşa, nr. 1600, mukabele kaydı, vr. 12^b; Ra-dıyyüddin es-Sâgânî, *el-Cüz‘ü'r-râbi‘ min Kitâ-bi'l-‘Ubâbi‘z-zâhir ve'l-lübâbi'l-fâhir*, Köprülü Ktp., Fâzıl Ahmed Paşa, nr. 1551, mukabele kay-dı, vr. 230^b; Zehebî, *Müştebihü'l-esmâ‘ ve'l-en-sâb ve'l-künâ ve'l-elkâb*, Köprülü Ktp., Fâzıl Ahmed Paşa, nr. 386, mukabele kaydı, vr. 349^a; Cemâleddin el-Konevî, *el-Mu‘temed fi eḥâdişil-Müsned*, Köprülü Ktp., Fâzıl Ahmed Paşa, nr. 419, mukabele kaydı, vr. 39^a; Ramazan Şeşen v.dğr., *Fihrisü maḥḥūḥâti Mektebeti Köprülü*, İstan-bul 1406/1986, I, 31-32; H. Ritter, “Autog-raphs in Turkish Libraries”, *Oriens*, VI (1953), s. 86-87; F. Rosenthal, “Muḥâbala”, *EI²* (İng.), VII, 490-491 (maddenin yazımında ayrıca Nihad M. Çetin’in ders notlarından faydalanılmıştır).

HÜSEYİN YAZICI

MUKÂBELE bi'l-MİSL

(مقابلة بالمثل)

Bir davranışa aynıyla veya benzeriyle karşılık verme anlamında fıkıh terimi.

Sözlükte “aynı şekilde, benzeriyle kar-şılık vermek” mânasına gelen **mukâbele bi'l-misl**, klasik İslâm hukuk literatürün-de kavram olarak sözlük anlamı çerçeve-sinde ele alınmış, sadece devletler arası ilişkilerde değil özel hukukta ve kamu hu-kukunun diğer dallarında da geniş bir kap-sam ve kullanıma sahip olmuştur. Gerek fıkıh kitaplarında gerekse diğer kaynak-larda bu kavramı karşılamak üzere mukâ-bele yanında **mücâzât** (Serahsî, *el-Meb-sûṭ*, II, 185, 199, 204; XI, 50; *Şerhu's-Siye-ri'l-kebir*, V, 1790, 2134-2135, 2142; İb-nü'l-Hümâm, II, 228; Şevkânî, *Fethu'l-ka-dir*, I, 192), **mücâzât bi'l-misl** (Kâsânî, VII, 246), **el-mücâzât bi-mislih** (İbn Âbidîn, IV, 66) ve **mükâfee** (Serahsî, *Şerhu's-Si-yeri'l-kebir*, V, 2142; Es'ad b. Muhammed el-Kerâbisî, I, 82; Şevkânî, *Fethu'l-ka-dir*, I, 192) gibi kelime ve terkiplerin kullanıldı-ğı görülür. Ancak mükâfeenin daha çok, “iyiliğe karşı misliyle veya fazlasıyla kar-şılık verme” anlamını ifade ettiği belirtil-miştir (*et-Ta'rifât*, “mükâfee” md.). **Cizye** kelimesinin de mücâzât kökünden geldi-ği, zira bu verginin zimmîlerden can ve mal güvenliklerinin sağlanması ve İslâm ülkesinde kalmaları karşılığında alındığı kaydedilir (İbn Hacer el-Heytemî, IX, 274; Muhammed b. Abdullah el-Haraşî, III, 143). Esasen geniş anlamda kısas ve da-mân da (ödeme sorumluluğu) bu prensi-be dayanır.

Modern devletler hukukunda birbirinden bazı farklarla ayrılan şu üç uygulama temelde mukabele kavramıyla açıklanır: Bir devletin daha önce meydana gelen bir hak ihlâline karşı hukuka aykırı muameleye baş-vurması (Fr. represailles, İng. reprisals), hu-kuka aykırılık söz konusu olmamakla bir-likte kendi menfaatlerini ihlâl eden mu-ameleye benzeri şekilde karşılık vermesi (retorsion, retortion) ve başka bir devle-tin kendi vatandaşına uyguladığı muame-lenin aynısını onun vatandaşına uygulama-sı (reciprocity). Bu fiillerin birbiriyle ben-zerliği veya farklılığı konusunda görüş ay-rılıkları bulunduğu gibi Türkçe ve Arapça karşılıkları hususunda da müellifler arasın-da birliği mevcut olmadığı ve bir kavram-ın diğeri yerine kullanıldığı sıkça görül-mektedir. Burada karşılıklıya yol açmama-

sı için sırasıyla mukâbele bi'l-misl (zararla mukabele), misilleme ve karşılıklık (müte-kâbiliyet) kavramları tercih edilecektir.

Mukâbele bi'l-mislin kökleri çok eski ta-rihlere kadar uzanır. Hamurabi kanunların-da (md. 196-200) bu konuda düzenleme-ler olduğu gibi eski Yunanlılar ve Araplar da mukâbele bi'l-misli biliyordu. Bu uygu-lama Hz. Mûsâ şeriatında ve daha sonra Kur'an'da yer almıştır (M. Abdülmün'im Abdülhâlik, s. 233). İlk zamanlarda şahıs-lar da mukâbele bi'l-mislide bulunma hak-kına sahipti; eski Yunan'da yürürlükte olan bir yasaya göre bir Atinalı'nın yakını yabancı bir ülkede öldürülür ve devlet kâ-tilli cezalandırmaktan kaçınırsa bu şahıs o ülkeden üç kıymiyi yargılanmak üzere Ati-na'ya getirebilirdi. Ortaçağ'da ve hatta XVIII. yüzyılın sonlarına kadar devletler başka bir devletin veya tebaasının haksız ve tazmin edilmemiş fiillerine karşı kendi vatandaşlarına bir belge verir, onlar da bu-na dayanarak kendisine veya malına yö-nelik zararları tazmin amacıyla bazı hare-ketlere girişebilirdi. Daha sonraları böy-le bir durumda devletler bizzat harekete geçmiştir (Lütem, s. 662; ayrıca bk. Alsan, II, 375).

Batı'da geleneksel ve modern devletler hukukunda mukâbele bi'l-misl veya zararla mukabele (reprisal) tarifinde farklı-lık vardır. İlkinde tarifin temel unsuru dev-letin hakkı, ikincisinde hukuk kuralıdır. Bu sebeple geleneksel devletler hukukuna göre mukâbele bi'l-misl, genel olarak bir devletin yaptığı eyleme karşı diğer devle-tin benzer şekilde onun hakkını çiğneme-sidir. Devletler hukukundaki gelişmenin bir sonucu olarak modern hukukta ise “bir devletin hukuka aykırı eylemine karşı di-ğer devletin ona zarar vermek için yine devletler hukuku kurallarına aykırı olarak verdiği karşılık” şeklinde tarif edilmiştir (Muhammed Bahâeddin Bâşât, s. 209; M. Abdülmün'im Abdülhâlik, s. 231-232).

Birleşmiş Milletler Sözleşmesi'nde mil-letlerarası münasebetlerde kuvvet kulla-nımı ve kuvvetle tehdit yasaklanmakla be-raber meşrû müdafaa gibi bazı durum-larda devletin güç kullanmasına izin ve-rilmiştir. Bir devletin işlediği devlet suçu sebebiyle ortaya çıkan anlaşmazlığı çö-zmeye zorlamak için diğer bir devletin ona karşı giriştiği eylem olan mukâbele bi'l-misle hak ihlâline bulunan devleti huku-ka saygı göstermeye zorlamak için istis-naî şekilde başvurulur (Ca'fer Abdüsse-lâm, s. 710-711). Tek başına böyle bir fil devletler hukukuna aykırı olmakla birlik-

MUKÂBELE Bİ'L-MİSL

te yine bu hukuka aykırı bir davranışa karşılık teşkil etmesi ona meşruyet kazandırır ve aralarında fark bulunsa da bir nevi meşrû müdafaa sayılır (Le Fur, s. 470, 472; Alsan, II, 374; Muhammed Bahâeddin Bâşât, s. 43). Mukâbele bi'l-misl meşrû kabul edilmesi tecavüze uğrayan devletin hakkını mütevacizden alacak, uğradığı zararını giderecek milletlerarası bir otoritenin bulunmamasının tabii bir sonucudur. Hukuka dayalı bir milletlerarası otoritenin varlığı ve devletlerin işledikleri suçların milletlerarası alanda cezalandırılması yönünde düzenlemelere gidilmesi durumunda mukâbele bi'l-misl de gerekçesini kaybedeceği açıktır (Muhammed Bahâeddin Bâşât, s. 215; M. Abdülmün'im Abdülhâlik, s. 246; Mukâbele bi'l-misle başvurabilmek için gerekli şartlar hakkında ayrıca bk. s. 235-237; Lütem, s. 661-664).

Meşrû müdafaa ile mukâbele bi'l-misl bir devletin saldırısına karşı bir davranış olma noktasında birleşirse de meşrû müdafaa'nın amacı silâhlı ve gayri meşrû bir tecavüze karşı koymak, tecavüzü önlemeye çalışmaktır. Bu haliyle meşrû müdafaa bir savunma özelliği taşıırken mukâbele bi'l-misl'in amacı saldırgan devleti saldırısını sürdürmekten alıkoymak ve yaptığına karşılık vermek olup bu özelliğiyle ceza anlamı taşır. Ayrıca meşrû müdafaa mevcut bir tecavüze hemen karşılık vermeyi ifade eder, tecavüz sona erdikten sonra meşrû müdafaa söz edilemez; mukâbele bi'l-misl ise tecavüzün sona ermesinin ardından gerçekleşir. Birleşmiş Milletler Sözleşmesi (md. 51) devletlere meşrû müdafaa hakkı tanımakta, tecavüzün gayri meşrû, halen mevcut ve silâhlı olmasını, kuvvet kullanımının ve tecavüzü önleyici tek vasıta ve ona denk bulunmasını şart koşmaktadır (Muhammed el-Lâfi, s. 109).

Bari zamanında silâhlı mukâbele bi'l-misl misilleme (retorsion) uygulamasıyla karıştırılır. Misilleme, gerek uygulamanın tabiatı gerekse hukuk kuralına aykırılık açısından bundan tamamen farklı olup silâhlı kuvvet kullanmaya ve dolayısıyla hukuka aykırılığa dayanmaz (Muhammed Bahâeddin Bâşât, s. 235). Bir devlet, devletler hukukuna aykırı olmamakla birlikte başka bir devletin menfaatlerini ihlâl eden bazı uygulamalarda bulunur ve menfaati ihlâl edilen devlet de bir tür kısas olarak onun menfaatine aynı şekilde dokunmak suretiyle karşılık verirse misilleme söz konusu olur (Lütem, s. 660). Misilleme savaşa varmayan zorlama türlerinden biri olup bir devletin kendisine karşı bir başka

devletçe yapılan adaletsiz, dostluğa uymayan, fakat milletlerarası hukukça yasaklanmamış bir eyleme aynı biçimde karşılık vermesidir. Mukâbele bi'l-misl bir hakkın ihlâli sebebiyle başvuru muamele olup yine bir hakkın ihlâli amacını güderken bir devletin kendisine karşı yapılan muameleye aynıyla mukabelede bulunması olan misilleme ise ilk harekete geçen devlete karşı yaptığı muamelelerin âdilce olmadığını duyurmak ve bu hareketinden vazgeçirmek amacını taşır (Alsan, II, 373). Böylece devletler hukuku ilminde misilleme, anlaşmazlıkların çözmenin ve hukuk kuralını ihlâl etmeden zararını gidermenin bir yolu olarak görülüp Birleşmiş Milletler Antlaşması'na aykırı sayılmamıştır (a.g.e., II, 373; Lütem, s. 660; Ca'fer Abdüsselâm, s. 711; Semûhî Fevkalâde, s. 372; M. Abdülmün'im Abdülhâlik, s. 231; Sönmezoğlu, s. 325; Çelikel, s. 60).

Karşılıklık (reciprocity), devletler hukuku örfünün bir kuralı olup bir devletin başka bir devlet tarafından kendi vatandaşlarına, diplomatik temsilcilerine veya tüccarlarına karşı baş vurulan uygulamanın aynısını yapmasını ifade eder. Bu örf devletlerin eşitliğine ve devletlerarası muamelelerin gereklerine dayanır ve devletlerarası ilişkileri ihlâl herhangi bir sorumluluğun terettüp etmediği alanlarda uygulanır (Semûhî Fevkalâde, s. 350-351). Milletlerarası hukukta temel haklar dışında yabancılara tanınan haklar ve bazı kolaylıklar karşılıklık şartına bağlanmıştır. Bu kuralın yerine getirilmesini sağlamak için de kendi vatandaşlarına o hakları tanımayan devletin vatandaşlarına aynı haklar tanınmaz, yahut bir devletin kendi vatandaşlarına yaptığı farklı ve ağır muameleye aynı şekilde karşılık verilir (Tekinalp, s. 19). Karşılıklık, yabancılara haklar verilmesi konusunda devletlerin uyguladığı sistemlerden biri olup antlaşmaya dayanması halinde siyasi veya ahdî karşılıklık, bir devletin mevzuatında veya fiilen kendi vatandaşlarına tanıdığı hakları o devletin vatandaşlarına tanımaya da kanunî veya fiilî karşılıklık denir. Misilleme ile karşılıklık birbirine benzerse de aralarında fark vardır. Misillemede yapılan misillemenin aynı nitelik ve ağırlıkta olması aranmaz; karşılıklıkta ise işlem konusu ne ise kısıtlama da sadece o konuda yapılır. Bununla birlikte misillemede duruma uygunluk bulunması aranır (a.g.e., s. 21).

İslâm'da. İslâm hukukunda misliyle karşılık verme türleri yukarıda işaret edilen ve farklı bir milletler arası hukuk süreci sonunda oluşan mukâbele bi'l-misl, misille-

me ve karşılıklık şeklindeki ayırım çerçevesinde ele alınmamakla birlikte bunları da kapsayacak daha geniş bir yelpazede incelenmiştir. Ayrıca İslâm hukukçularının mukâbele bi'l-misl kavramına iç hukukla ilgili birçok düzenlemenin fikrî temellerini izah ederken sıkça başvurduğu görülür.

Kur'an-ı Kerim haksızlık ve tecavüzlere denk bir ceza ile karşılık verilmesi üzerinde önemle durur. Hudeybiye Antlaşması öncesinde müslümanların Mekke'ye umre için gitmelerinin engellenmesi üzerine nâzil olan, "Dokunulmazlıklar karşılıklıdır; kim size saldırırsa siz de ona size yaptığı saldırının misliyle saldırın. Allah'tan korkun ve bilin ki Allah sakınanlarla beraberdir" (el-Bakara 2/194) ve Uhud'da Hz. Hamza'nın şehid edilip kendisine müslümanlar tarafından karşılaştığı Hz. Peygamber'in de onlara bu şekilde muamele edeceğini belirtmesi üzerine inen, "Eğer ceza verecekse siz size yapılan eziyetin misliyle ceza verin. Eğer sabrederseniz elbette bu sabredenler için daha hayırlıdır" (en-Nahl 16/126), meâlindeki âyetlerle, "Bir kötülüğün cezası ona denk bir kötülüktür. Kim bağışlar ve barış sağlarsa onun mükâfatı Allah'a aittir. Doğrusu Allah zalimleri sever" (eş-Şûrâ 42/40) ve, "Kim kendisine yapılan eziyetin misliyle karşılık verir de sonra kendisine yine saldırırsa Allah ona mutlaka yardım edecektir. Allah çok bağışlayıcı ve mağfiret edicidir" (el-Hac 22/60) meâlindeki âyetler mukâbele bi'l-misl kavramının Kur'an'daki dayanaklarıdır. Bu âyetlerde saldırıya verilen karşılığın saldırı, uğranılan bir eziyete verilen karşılığın eziyet ve yapılan kötülüğe verilen karşılığın kötülük diye anılmasının Arap dilindeki "mukâbeletü'l-kelem bi-mislih" kuralı çerçevesinde mecazi birer anlatım olduğu ve aslında bu ifadelerin anılan türden karşılıkların meşruyetini gösterdiği belirtilmiştir (Cessâs, I, 31; Serahsî, el-Mebûsât, XI, 50; İbnü'l-Cevzî, I, 200; Kurtubî, II, 354). Öte yandan bu naslarda, yapılan bir kötülüğe ve uğranılan saldırıya karşılık verilmesi meşrû kabul edilmekle birlikte bu yola başvurmanın tavsiye edilmesi dikkat çekmektedir. Bu âyetler, gerçekleşmiş bir tecavüz ve haksızlık durumundan söz etmekle birlikte, diğer tarafın hıyanet edip antlaşmayı bozacağı yönünde kuvvetli emarelerin bulunması halinde anlaşmanın bozularak bunun kendilerine bildirileceğini hükme bağlayan âyet (el-Enfâl 8/58), tecavüzden önce mukâbele bi'l-misl tedbiri almanın meşruyetine dayanak olarak görülmüştür.

Hız. Peygamber'in tatbikatında mukâbele bi'l-misl örneklerine sıkça rastlanır. Bunlardan bazıları şöyledir: **1.** Kürz b. Câbir el-Fihri, müslüman olmadan önce 2. yılın Rebülevvel ayında (Eylül 623) Mekkeliler'den oluşan bir çeteyle Medine'nin kenar mahallelerine saldırıp bazı insanları öldürerek mallarını yağmalamış ve sürülerini alıp götürmüştü. Durumu öğrenen Resûlullah küçük bir birliğin başında bizzat kendisi onun peşine düşmüş, birkaç günlük takipten sonra Sefevân vadisine kadar gidildiği halde Kürz'ü yakalamak mümkün olmamış ve geri dönmüştür. Buna İlk Bedir Gazvesi veya Sefevân Gazvesi denir (Vâkıdî, II, 568-569; İbn Hişâm, I, 601). **2.** Bedir Gazvesi'nden bir ay sonra Medine'ye hicret etmekte olan Hız. Peygamber'in kızı Zeyneb'e rastlayan Hebbâr b. Esved onu rahatsız ederek deveden düşmesine ve karnındaki çocuğu kaybetmesine sebep olmuş, bunun üzerine Resûl-i Ekrem Hebbâr'ı yakalayıp cezalandırmak için bir askerî birlik göndermiş, fakat Hebbâr yakalanamamıştır (İbn Hişâm, I, 654-657). **3.** Ebû Süfyân, Bedir mağlubiyetine karşılık vermek amacıyla 200 süvariyle birlikte Medine'ye gelmiş, çevredeki bir hurmalığı yakıp ensardan bir kişiyi ve müttetikini öldürmüştü. Hız. Peygamber bir birlikle onun peşine düşmüş, Karkaratülküdr denilen yere kadar gidip kimseyi bulamayınca geri dönmüştür. Bu sefer Sevik Gazvesi diye anılır (a.g.e., II, 44-45). **4.** Benî Kurayza yahudileri Hendek Gazvesi sırasında Kureyş ve müttetikleriyle iş birliği yaparak Resûl-i Ekrem'le olan antlaşmalarını bozdukları için savaştan hemen sonra bertaraf edilmişlerdi (Vâkıdî, II, 496-518; İbn Hişâm, II, 220-221, 233-241). **5.** Aynı savaşta müttetik ordusuna destek veren Benî Esed kabilesine karşı Ukkâşe b. Mihsân kumandasında Gamre'ye gönderilen seriyyenin amacı da misilleme idi (Vâkıdî, II, 550). **6.** Hız. Peygamber'in mektubunu Bizans hükümdarına götüren Dihye b. Halife el-Kelbî dönüşte Benî Cüzâm kabilesinin saldırısına uğrayarak soyulunca Resûlullah bu kabile üzerine Zeyd b. Hârise kumandasında bir birlik sevkedip suçluları cezalandırmıştı (İbn Hişâm, II, 612-613).

Saldırı hazırlıkları yapıldığı öğrenilince beklemeden mukâbele bi'l-misl yoluna girildiği de görülmektedir. Uhud Savaşı'nda müşriklerin galip gelmesi bazı kabileleri müslümanlara karşı cesaretlendirmişti. Benî Esed kabilesinin Medine'ye baskın yapacağını haber alan Resûlullah, Ebû Seleme el-Mahzûmî kumandasında 150 kişilik

bir seriyye göndermiş, seriyye Benî Esed'in çobanlarını esir alarak sürülerini ele geçirince kabile mensupları çatışmayı göze alamayıp geri çekilmiştir (Vâkıdî, I, 340-346). Kureyş'i destekleyen Benî Lihyân kabilesi reisi Hâlid b. Süfyân'ın Uhud Savaşı'nın hemen ardından Hız. Peygamber'e karşı komşu kabilelerden asker topladığı öğrenilince Resûlullah, Abdullah b. Üneys el-Cühenî'yi kabile reisi Hâlid b. Süfyân'ı öldürmekle görevlendirmiş, o da görevini başarıyla yerine getirmiştir (İbn Hişâm, II, 619-620). Bu olaydan yaklaşık bir ay sonra Adal ve Kâre kabilelerine gönderilen altı veya on kişilik öğretici heyeti Reci' suyu civarında Benî Lihyân kabilesinin saldırısına uğramış, bir kısmı şehid edilmiş, Mekkel'e götürülerek Kureyş'e teslim edilenler de onlar tarafından öldürülmüştü. Bu olayın ardından Resûlullah misilleme için uygun bir fırsat kollamış ve 5 (626) yılında 200 kişilik bir birlikle Benî Lihyân'ın üzerine yürümüştür. Bunu haber alan kabile dağlara çekildiğinden Hız. Peygamber onların topraklarında iki gün kaldıktan sonra geri dönmüştür (a.g.e., II, 169-172, 279-280). Kureyş kabilesinin müttetiki olan Benî Mustalik'in Medine'ye saldırı hazırlıkları yaptığı haber alınınca Resûl-i Ekrem onların üzerine yürümüş ve Müreysî mevkiinde yapılan savaşta düşman mağlûp edilmiştir (Vâkıdî, I, 404-413; İbn Hişâm, II, 289-297). 7. yılın Şevval ayında (Şubat 629) Gatafân kabilesinin Medine'ye saldırı hazırlığı içinde olduğu öğrenilince Beşir b. Sa'd kumandasında 300 kişilik bir birlik sevk edilmiş, düşman çatışmayı göze alamayıp dağılmış ve müslümanlar ele geçirdikleri birçok ganimetle geri dönmüştür (Vâkıdî, II, 727-731).

Müslüman hukukçular, gerek iç hukuk gerekse milletlerarası hukuku ilgilendiren konularda mukabele kavramı üzerinde durmuş, mahiyet ve sınırlarını tartışmıştır. Hakların korunmasına ilişkin birçok tedbir ve düzenlemenin insanın tabiatında mevcut karşılık verme duygusuna dayandığına dikkat çeken Cessâs, borçların yazılmasını tavsiye eden âyetin (el-Bakara 2/282) uyarısına rağmen bu tür ilişkilerde bir belge düzenlenmemesi, şahit tutulmayıp rehin alınmaması halinde hak inkâr edilince insanların diğer tarafa aynı şekilde veya daha fazlasıyla karşılık verip onu daha çok zarara uğratabileceğini, sonuçta her iki tarafın bundan maddî ve mânevî zarar göreceğini belirtir (*Ahkâmü'l-Kur'ân*, I, 535). Öte yandan fakihler, insan hayatına ve vücut bütünlüğüne karşı işlenen kasıtlı suçlarda kural olarak suçluya mağdu-

ra verdiği zarara denk bir cezanın uygulanacağını, kısasta eşitliğin esas olduğunu, daha fazlasının saldırganı zulüm sayılacağını, udvân (zulüm, haksızlık) damânında (tazmin) mümâseletin şart olduğunu ve bunun, "Kim size saldırırsa siz de ona size yaptığı saldırının misliyle saldırın. Allah'tan korkun ve bilin ki Allah sakınanlarla beraberdir" meâlindeki âyete (el-Bakara 2/194) dayandığını (Serahsî, *el-Mebsût*, XXVI, 126, 133-135; İbn Nüceym, VIII, 139), aynı şekilde gasbedilen malın telef ve iadesine imkân bulunmaması halinde misli ise misliyle, değilse kıymetiyle tazmin edileceğini, çünkü gasb damânının i'tidâ (zulüm, haksızlık) damânı olduğunu ve bunun da anılan nas gereği (el-Bakara 2/194) ancak misliyle meşrû sayılacağını ifade eder (Kâsânî, VII, 150, 168). Yine fıkıh kitaplarında meşrû müdafaa incelenirken savunmada zorunluluk ve savunma ile saldırı arasında bir oranın bulunması şartı üzerinde önemle durulur. Hanbelî ulemâsından İbn Kudâme ev sahibinin, evine izinsiz giren mütecevazî önce sözlü olarak uyarıp çıkmasını isteyeceğini, eğer çıkarsa kendisine vuramayacağını, çıkmadığı takdirde onu defedeceğini bildiği en hafif şeyle kendisine vuracağını, meselâ sopa ile çıkarabileceğini sanıyorsa demir kullanamayacağını, onu bir darbeye etkisiz kılmaması halinde ikinci darbeyi indiremeyeceğini, kaçması durumunda öldüremeyeceğini, çünkü asıl maksadın onu tecavüzünden vazgeçirmek olduğunu söyler (*el-Muğnî*, VIII, 329-330).

İbn Kayyim, kısas kavramının temelde mukâbele bi'l-misle dayanmakla birlikte verilen zarara aynı şekilde karşılıkta bulunmanın kısasın amacına her zaman uygun düşmeyeceğine, itlâfa her durumda misliyle mukabelede bulunmanın zalimlerin âdeti olduğuna, bu tür hak ihlallerinden doğan zararların telef edilen şeyin tazminiyle giderileceğine, burada misliyle mukabele bütünüyle mefsetet olduğuna ve meselâ birinin oğlunu öldüren kimsenin oğlunun öldürüleceğine dikkat çeker. Bununla birlikte mal itlâfı söz konusu olunca bazı durumlarda mukâbele bi'l-mislin câiz olduğu bir kısım âlimlerce kabul edilmiştir. Düşmanın benzer davranışına karşılık olarak ve psikolojik baskı amacıyla mallarının telef edilebileceği, ancak bir müslümanın, kölesini öldürmesine misilleme olarak düşmanın kölesini öldüremeyeceği veya atını boğazlamaması karşılık onun atını boğazlamayacağı belirtilmiştir. Böyle bir davranış hak etmeyeceği yapılan bir zulüm sayılır; bu konuda sün-

MUKÂBELE Bİ'L-MİSL

netteki uygulama benzerin itlâfı değil misliyle tazmin şeklidir (*İ'lâmü'l-muvaḳḳî'in*, II, 123). Hz. Peygamber'in ortaya koyduğu, "Zarar verme ve zarara zararlar mukabelede bulunma yoktur" prensibiyle (İbn Mâce, "Ahkâm", 17) fukahânın bu doğrultuda geliştirdiği, "Zarar misliyle izâle edilemez" kuralı da (Burhâneddin İbn Müflih, V, 224; ayrıca bk. *Mecelle*, md. 19, 25) bunu açıklar mahiyettedir. İbn Kayyim, kişinin kendisine yönelik bir zulmü ve aldatmayı önlemek veya meydana gelmişse izâle etmek için tedbir almasının câiz sayıldığını ve izâlesi mümkün değilse mukâbele bi'l-misilde bulunmasının cevazı konusunda iki farklı durum söz konusu olduğunu belirtir. Eğer eylem, kişiye içki içirmek veya mahremiyle zina etmek gibi Allah hakkı sebebiyle haram bir fiil ise, yine bir kimsenin diğeri aleyhine yalan söylemesi, yalan şahitlik yapması veya iftira da bulunması gibi günah bir fiil söz konusu ise mukâbele bi'l-misl câiz değildir; malına yönelik bir haksızlık durumunda aynı şekilde karşılık verip veremeyeceği hususunda üç yaklaşım mevcuttur. Aşırılığa varan birinci gruba göre meselâ haksızlığa uğrayan kişi diğeri kapısını sökebilir, duvarını yıkabilir, evinin tavanını çökebilir. Tam aksini savunan ikinci grup karşılık vermemesi gerektiğini ve mütecevizin bir emanet veya alacağı kendisinde bulursa bile ona haber vermeden hakkı kadarını almasının câiz olmadığını belirtir. Diğer bir grup ise orta yolu tutarak eğer hak sahipliği babalık, çocukluk, eşlik gibi infaki gerektiren açık bir sebebe dayanıyorsa ona bildirmeden hakkı kadarını alabileceğini, hak sebebi karz, mebbiin semeni gibi açık değilse ona bildirmeden hakkını almasının câiz olmadığını ileri sürer (*İ'lâmü'l-muvaḳḳî'in*, IV, 26-27). Fakihler bazı akdî borç ilişkileri dolayısıyla da misliyle mukabele fikri üzerinde durur. Meselâ ribâ konusu işlenirken aynı cinsten malların eşit miktarda olmayan mübadelesinin, yani bu konuda mukâbele bi'l-misl gerçekleştirilmesinin faize yol açtığı belirtilir (Nevevî, X, 177; Şehâbeddin el-Karâfî, II, 86; ayrıca bk. Serahsî, *el-Mebsût*, XII, 118; XXVI, 136; İbnü'l-Hümâm, VI, 166). Yine alacaklının zimmetinin cins, sıfat ve eda vakti bakımından borçludaki alacağının misliyle meşgul olması halinde mukâbele bi'l-misl olarak borçlunun da zimmetten berî olacağı, karşılıklı borçların düşeceği kabul edilir ki Türkçe'de takas adı verilen bu durum "mukâssa" terimiyle ifade edilir (Ali b. Ahmed el-Adevî, VI, 16; *Mv.F.*, XXXII, 264).

İslâm hukukçuları, yabancı tüccardan alınacak gümrük vergisi veya diplomatik temsilcilerin sahip olacakları imtiyazlar konusuyla ilgili olarak da mukâbele bi'l-misl prensibini ve sınırlarını tartışmıştır. Hz. Ömer müslüman tüccardan 1/40, zimmeden 1/20 oranında vergi alınmasını istediğinde harbîlerin müslüman tüccardan ne kadar vergi aldığını sormuş ve 1/10 cevabını alınca onlardan aynı oranda vergi alınmasını emretmişti. Buna göre müslüman tüccardan hangi oranda vergi alınıyorsa ister tüccar ister elçi olsun getirdiği ticaret malından aynı alınır; hiç alınmıyorsa onlardan da alınmaz. Harbîlere bu şekilde davranmanın, kendilerine tanınan can ve mal güvenliğinin amacına ve ticarî ilişkilerin sürdürülmesine daha uygun olduğu belirtilmiştir (Serahsî, *el-Mebsût*, II, 199; *Şerhu's-Siyerî'l-kebir*, V, 1789-1790, 2134-2135; Şelebî, I, 285). Serahsî misillemeye yol açacak davranışlardan sakınmak gerektiğine dikkat çeker ve meselâ silâh dışındaki malların düşman ülkesine ihraç yasaklanırsa onların da aynı yasağı uygulayabileceklerini ve bundan müslümanların zarar göreceğini (*el-Mebsût*, X, 92); Şevkânî, onların müslüman tüccardan vergi almamaları halinde müslümanların da onlardan almamasının maslahat gereği olduğunu, aksi takdirde müslüman tüccarların zarara uğrayacağını (*es-Seylül-cerrâr*, II, 101, 103) belirtir. Serahsî bir yerde, harbînin ticaret malının nisab miktarından (200 dirhem) az olması halinde eğer kendileri aynı şartlarda müslüman tüccardan vergi alıyorsa onlardan da alınacağını, bir başka yerde ise bu miktarın altında kalan maldan hukuken ve örfen vergi alınmaması sebebiyle onlardan da alınmayacağını, onlar bu durumda müslümandan alıp haksızlık yapsalar bile müslümanların aynısını yapmaması gerektiğini söyler. Meselâ harbîler müslüman tüccarın elinden bütün malını alsa kendilerine verilen emana aykırı olacağı için aynı muamelenin onlara yapılamayacağını belirtir (*el-Mebsût*, II, 199-200). Onların müslüman tüccarın bütün mallarını almaları halinde Hanefî mezhebinde tercih edilen görüşün, müslümanların da onların mallarının tamamını değil kendilerini ülkelerine götürecektir miktarı bırakıp kalanı almaları, zayıf görüşün ise aynısını yapmalarını önlemek için mallarının tamamının alınması gerektiği yönünde olduğunu kaydeden İbnü'l-Hümâm emandan sonra böyle bir muamelenin emanı bozma sayılacağını, harbîlerin bunu âdet edinmelerinin müslümanların da aynısını yapmasını meşrû kılma-

dığını, müslümanların böyle bir davranıştan menedildiğini, nitekim onların, ülkelere emanla giren bir müslümanı öldürmeleri halinde aynısının kendilerine yapılamayacağını belirtir (*Fethu'l-kadir*, II, 228). Bunun gibi mukâbele bi'l-misl olarak işkence de meşrû görülmemiştir. Hz. Peygamber'in, Uhud günü amcası Hz. Hamza'ya yapılanları görünce imkân bulması halinde müşriklerden otuz kişiye aynı şeyi yapacağına yemin etmesi üzerine âyet nâzil olmuş (en-Nahl 16/126), o da yemini için kefâret ödemiştir (İbn Hişâm, II, 91, 95-96; İbn Kesîr, II, 592). Hukukçular da işkence konusunda mukâbele bi'l-misl uygulanamayacağını belirtir. Abdullah b. Âmir, bir savaş sonrasında Hz. Ebû Bekir'e bir düşman liderinin başını getirdiğinde o bunu hoş karşılamamış, Abdullah onların da müslümanlara böyle yaptığını söyleyince, "Farstar ile Bizanslılar'ı mı örnek alacağım?" demiştir (Ahmed b. Hüseyin el-Beyhakî, IX, 132; Nevevî, XIX, 314; İbn Kudâme, VIII, 494).

Diplomatik temsilcilerin can ve mal güvenliği konusunda hem İslâm'da hem İslâm'ın zuhuru sırasındaki milletlerarası örfte karşılıklılık şart koşulmamakla birlikte (Şevkânî, *es-Seylül-cerrâr*, IV, 560) bunların sahip oldukları malî imtiyazlar, ticaret veya gümrük vergisi muafiyetleriyle ilgili olarak da mukâbele bi'l-misl konusu gündeme gelmiştir. Elçiler ticaret amacı taşımayan şahsî mallarında gümrük muafiyetine sahiptir. Ticarete gelince Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî, gayri müslim devletin kendi elçilerinin ticaret malından bir şey alınmamasını şart koşması halinde onların müslüman elçilere yönelik uygulamasına bakılacağını ve eğer bir şey almıyorlarsa ileri sürdükleri bu şartın kabul edilip uyulması gerektiğini belirtir. Onlar müslüman elçiler için bu şartı kabul ettikten sonra buna uymazlarsa kendi elçileri hakkında müslümanların da bu şartı kabul etmemesi gerekir; ancak kabul edilmişse onların muamelesine bakılmaksızın ahde vefa gösterilmesi icap eder (Serahsî, *Şerhu's-Siyerî'l-kebir*, V, 1790; ayrıca bk. Ca'fer Abdüsselâm, s. 291; Osman Cum'a Damriyye, II, 864-865, 867-868). Serahsî onlara eman verildiği takdirde buna aykırı davranmaya ruhsat bulunmadığını, onların müslümana verdikleri emana aykırı hareket etmelerinin kendilerine aynı şekilde davranılmasını meşrû kılmayacağını söyler. Meselâ müslüman rehinelere öldürmeleri halinde karşılık olarak onların rehinelere öldürmek helâl olmaz (*Şerhu's-Siyerî'l-kebir*, V, 1791). Serahsî, diğer eserinde

de bu hususa temas ederek düşmanla yapılan antlaşmanın garantisini olarak rehine teâtisi yapılması ve bir taraf rehinelere öldürdüğünde diğer tarafın da aynı uygulamada bulunabileceğinin hükme bağlanması durumunda düşmanlar müslüman rehinelere öldürseler bile düşman rehinelere öldürüleceğini belirtir. Çünkü rehine suçsuz olup antlaşmaya aykırı davranan onlar değildir. Zira Cenâb-ı Hak kimsenin bir başkasının yükünü çekemeyeceğini, onun yaptığının sorumlu tutulamayacağını bildirmiştir (Fâtır 35/18). Ancak rehine düşmanın güçlenmemesi için geri verilmeyip zimmî statüsünde bırakılır, çünkü bu durumu kendileri de baştan kabul etmiştir (*el-Mebsût*, X, 129).

İslâm'da savaşın meşruiyeti temelde mukâbele bi'l-misl kavramına dayanmaktadır. Mekke döneminde müslümanların savaşmaları, kendilerine yönelik zulüm ve haksızlıklara silâhla karşılık vermeleri yastıktı. Hicret sırasında bu konuda nâzil olan ilk âyette kendilerine savaş açılan müslümanlara uğradıkları haksızlık sebebiyle savaşa izni verildiği belirtilmektedir (el-Hac 22/39), daha sonraki bazı âyetlerde de savaşı ilk olarak müslümanların değil müşriklerin başlattığı ifade edilmekte (et-Tevbe 9/13) ve müslümanların kendileriyle savaşanlarla savaşmaları, ancak aşırı gitmemeleri emredilmektedir (el-Bakara 2/190). Düşmanın tecavüz ve haksızlığı savaşın yani mukabelenin meşrûluk sebebi olduğu gibi meşrûluk sınırının aşılması, bir haksızlık giderilirken yeni bir haksızlığa yol açılmaması hususunda hassasiyet gösterilmesi istenmektedir.

Fıkıh âlimlerinin kendi dönemlerindeki şartlar çerçevesinde mukâbele bi'l-misl konusunda ortaya koydukları görüşler değerlendirildiğinde, ilgili âyetler ve Hz. Peygamber'in uygulamaları ile toplumun maslahatı doğrultusunda sonuçlara ulaşırken misilleme ve karşılıklı adalet ölçüleri ve zaruret sınırlarının gözetilmesi, haksızlıktan sakınma, suçların şahsiliği ve dolayısıyla suçu olmayanların cezalandırılmaması, verilecek karşılığın uğranılan zarara uygun olması gibi temel prensiplere bağlı kalmaya çalıştıkları görülür.

BİBLİYOGRAFYA :

et-Ta'rifât, "mukâfâ'e" md.; İbn Mâce, "Ahkâm", 17; Vâkıdî, *el-Megâzî*, I, 340-346, 404-413; II, 496-518, 550, 568-569, 727-731; İbn Hişâm, *es-Sire*, I, 601, 654-657; II, 44-45, 91, 95-96, 169-172, 220-221, 233-241, 279-280, 289-297, 612-613, 619-620; Cessâs, *Ahkâmü'l-Kur'ân*, I, 31, 535; Ahmed b. Hüseyin el-Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, Haydarâbâd 1344, IX, 132; Se-

rahsî, *el-Mebsût*, II, 185, 199-200, 204; X, 92, 129; XI, 50; XII, 118; XXVI, 126, 133-136; a.m.f., *Şerhu's-Siyerü'l-kebir* (nşr. Abdülazîz Ahmed), Kahire 1972, V, 1789-1791, 2134-2135, 2142; Es'ad b. Muhammed el-Kerâbîsî, *el-Furûk* (nşr. Muhammed Tamûm), Küveyt 1402/1982, I, 82; Kâsânî, *Bedâ'î'*, VII, 150, 168, 246; İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-mesir*, I, 200; Kurtubî, *el-Câmî'*, II, 354; Nevevî, *el-Mecmû'*, VII, 382; X, 177; XIX, 314; Şehâbeddin el-Karâfî, *el-Furûk*, Kahire 1347, II, 86; İbn Kudâme, *el-Muğnî* (Herrâs), VIII, 329-330, 494; İbn Kayyim el-Cevziyye, *İ'lâmü'l-muvakkî'in*, II, 123; IV, 26-27; İbn Kesir, *Tefsîrü'l-Kur'ân*, II, 592; İbnü'l-Hümâm, *Fethu'l-kadir*, II, 228; VI, 166; Burhâneddin İbn Müflih, *el-Mübdî' fi şerhi'l-Mukni'* (nşr. M. Zühayr eş-Şâvîş), Beyrut 1400/1980, V, 224; İbn Nuceym, *el-Bahrü'r-râ'ik*, VIII, 139; İbn Hacer el-Heytemî, *Tuhfetü'l-muhtâc*, Kahire 1315, IX, 274; Şelebî, *Hâşiye 'alâ Tebyîni'l-hakâ'ik*, Bulak 1313, I, 285; Muhammed b. Abdullah el-Haraşî, *Şerhu Muhtâşarı Halil*, Bulak 1318, III, 143; Ali b. Ahmed el-Adevî, *Hâşiye 'alâ Şerhi'l-Haraşî* (a.e. içinde), VI, 16; Şevkânî, *Fethu'l-kadir*, I, 192; a.m.f., *es-Seylü'l-cerrâr* (nşr. Mahmûd İbrâhim Zâyed), Beyrut 1405/1985, II, 101, 103; IV, 560; İbn Âbidîn, *Reddü'l-muhtâr*, IV, 66; *Mecelle*, md. 19, 25; Cemil Bilsel, *Devletler Hukuku*, İstanbul 1941, s. 302, 321-323; Louis Le Fur, *Devletler Umumî Hukuku* (trc. Şinasi Z. Devrin), Ankara 1942, s. 470-478; Zeki Mesud Alsan, *Yeni Devletler Hukuku*, Ankara 1951, II, 372-375; İlhan Lütem, *Devletler Hukuku Dersleri*, İstanbul 1958, s. 659-687; Yılmaz Altuğ, *Yabancıların Hukukî Durumu*, İstanbul 1968, s. 13, 71, 198, 200, 212, 216-217, 231, 233, 241-243, 250, 252, 255-258; Muhammed Bahâeddin Bâşât, *el-Mu'âmele bi'l-mişl fi'l-kânûni'd-düveliyi'l-cinâ'i*, Kahire 1974; Ca'fer Abdüsselâm, *Kavâ'idü'l-alâkâti'd-devliyye fi'l-kânûni'd-düveli ve fi'ş-şer'ati'l-İslâmiyye*, Kahire 1401/1981, s. 261, 271, 272, 273, 284-286, 291, 710-711; Asım Câbir, *el-Vazîfetü'l-kunşüliyye ve'd-diblümâsiyye fi'l-kânûni ve'l-mümârese*, Beyrut 1986, s. 200-205, 232, 681-686; Semûhî Fevkalâde, *Mu'cemû'd-diblümâsiyye ve'ş-şü'ni'd-devliyye*, Beyrut 1986, s. 350-351, 366-367, 372; Gülören Tekinalp, *Türk Yabancılar Hukuku*, İstanbul 1988, s. 19-21; Ergin Nomer, *Devletler Hususî Hukuku*, İstanbul 1988, s. 330-337, 442-444, 462, 481, 483; M. Abdül-mün'im Abdülhâlik, *el-Cerâ'imü'd-devliyye*, Kahire 1989, s. 229-247; Muhammed el-Lâfî, *Nażarât fi ahkâmî'l-harb ve's-silm*, Trablus 1989, s. 108-109, 111-113, 328, 357, 390; *Documents on the Laws of War* (ed. A. Roberts - R. Guelff), Oxford 1989, s. 15, 188, 209, 222, 284, 342, 400, 416-419, 470, 480; Faruk Sönmezoğlu, *Uluslararası İlişkiler Sözlüğü*, İstanbul 1996, s. 325; Aysel Çelikel, *Yabancılar Hukuku*, İstanbul 1998, s. 56-63; Aslan Gündüz, *Millîterarası Hukuk: Temel Belgeler-Örnek Kararlar*, İstanbul 1998, s. 45-51; Osman Cum'a Damiriyye, *Uşûlü'l-alâkâti'd-devliyye fi fıkhi'l-İmâm Muhammed b. el-Hasan eş-Şeybânî*, Amman 1419/1999, II, 861, 864-868, 1139, 1215; Ahmet Özel, "İslâm Hukuku ve Modern Devletler Hukukunda Mukabele Bilmisil / Misilleme / Karşılıklılık", *İslâm Hukuku Araştırmaları Dergisi*, sy. 5, Konya 2005, s. 49-66; *Mv.F.*, XXXII, 264.

 AHMET ÖZEL

el-MUKÂBESÂT

(المقابسات)

Ebû Hayyân et-Tevhîdî'nin
(ö. 414/1023)

felsefî, dinî, ilmî ve edebî konularda şahit olduğu sohbet ve tartışmaların tutanağı mahiyetindeki eseri.

İslâm ilim, düşünce, kültür ve medeniyetinin en parlak bir döneminde yaşayan, IV. (X.) yüzyılın ikinci yarısında Bağdat ve çevresinde felsefe, din ve ilim alanları ile edebî konularda yapılan sohbet ve tartışmalara tanık olan Ebû Hayyân et-Tevhîdî, 360-390 (970-1000) yılları arasında tesbit ettiği bu zengin birikimi bir dostunun isteği üzerine hayatının sonlarına doğru ortaya koymuştur (*el-Mukâbesât*, s. 54-55). Eser felsefeden mantığa, kelâmdan tasavvufa, dilden edebiyata kadar dönemin felsefî ve ilmî otoritelerinden yapılan alıntılardan (mukâbesât) oluşmaktadır. Tevhîdî, söz konusu toplantılarda dinlediklerini olduğu gibi aktardığını ya da içeriğine sadık kalarak onları kendi üslûbuyla naklettiğini veya sözü edilen âlimlerin eserlerinden konuyla ilgili iktibaslar yaptığını anlatır (*a.g.e.*, s. 282).

Eser bir mukaddime, 106 mukâbese ve bir hâtimeden oluşmaktadır. Kâtib Çelebî alıntılarının sayısını yanlışlıkla 103 olarak vermiş (*Keşfü'z-zunûn*, II, 1778), Brockelmann da bu bilgiyi aynen aktarmıştır (*GAL*, I, 283; *Suppl.*, I, 436). Alıntılarının eli dördü Tevhîdî'nin hocası Ebû Süleyman es-Sicistânî ile ilgili olup bu durum eserin yarıdan fazlasının Sicistânî'nin felsefî görüşlerini yansıttığını göstermektedir. Sicistânî, Fârâbî'nin talebelerinden olan ve hocasının ölümünün ardından Bağdat mantık okulunu temsil eden Yahyâ b. Adî'nin öğrencisidir. Bu sebeple Tevhîdî, eserinde hocasından dinlediklerine veya doğrudan hocasının kendisine yazdırdıklarına çok geniş yer ayırmıştır; başka düşünürlerin görüşlerini aktarırken de sık sık hocasına göndermelerde bulunur. Tevhîdî'nin bu eseri, Fârâbî'den sonra İbn Sînâ'ya kadar geçen yarım asırlık sürede İslâm felsefesi alanında kimlerin yetiştiği ve görüşlerinin nelerden ibaret olduğu konusunda başlıca kaynak niteliğindedir. Bunun yanında *el-Mukâbesât* Ebû'l-Feth en-Nüsecânî, Ebû'l-Abbas el-Buhârî, Ebû'l-Hayr el-Yehûdî, İbnü'l-Hammâr, İbnü's-Semh, Ebû Bekir es-Saymerî, Ebû Zekeriyâ es-Saymerî, Ebû Muhammed el-Arûzî, İbn Zür'a, İsbâ b. Ali b. İsbâ, Gulâm-ı Zühâl, Ebû Bekir el-Kumsî, Ebû İshak en-Nusaybî, Nazîf er-